

<https://doi.org/10.62837/2026.3.194>

ŞÜCAƏT MƏŞRİF QIZI KƏRİMOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
shujaetkarimova@gmail.com

POLİSEMANTIN MƏNALARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: çoxmənalılıq, denotasiya, konnotasiya, kontekst, məna

Key words: polysemy, denotation, connotation, context, meaning

Ключевые слова: полисемия, коннотация, денотация, контекст, значение

Son illərin dil fəlsəfəsində anlam, məna və məzmun anlayışları işarə nəzəriyyəsi fonunda daha ciddi mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Dilçilik elmində isə linqvistik baxımdan işarənin təbiəti və məziyyəti haqqında ilk mükəmməl fikir söyləyən alim, şübhəsiz ki, F. de Sössür olmuşdur. Onun dilçilikdə geniş yayılmış məlum fikrinə görə dil (langue) təsəvvürlər ifadə edən, bununla da yazı, lal-karların əlifbası, simvolik rituallar, nəzakət formaları, hərbi siqnallar və s. ilə müqayisə edilə bilən işarələr sistemidir. Ancaq o, bu sistemlərin ən vacibidir.

Cənubi Qafqazın ilk germanist alimi kimi tanınan F.Y.Veysəlli yazır: *“Sosial həyat çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən belə bir elm təsəvvür etmək olar ki, bu da sosial psixologiyanın, bununla da ümumi psixologiyanın bir hissəsini təşkil edir. Biz onu semiologiya (yunanca “sēmeion”-işarə) adlandıracağıq. O, bizə işarələrin nədən ibarət olduğunu və hansı qanunların onları idarə etdiyini öyrətməlidir. Hələ mövcud olmadığı üçün indidən onun nə olacağını söyləmək qeyri-mümkündür. Ancaq onun mövcud olmağa haqqı vardır. Onun yeri əvvəlcədən məlumdur. Dilçilik bu ümumi elmin yalnız bir hissəsidir, semiologiyanın aşkar edəcəyi qanunlar dilçiliyə tətbiq edilə biləcək və bu axırıncı da insan münasibətləri içərisində çox konkret bir sahəyə aid olacaqdır. Psixoloqun işi semiologiyanın yerini müəyyənləşdirməkdir, dilçinin vəzifəsi isə dilin (langue) nə ilə semioloji təsisatlar içərisində xüsusi bir sistem olmasını göstərməkdir”* [5, s. 13].

Y.S.Maslov işarənin məzmununu da referentin ideal inikası hesab edir. Xüsusi isimlərin məzmununu müvafiq fərdi predmetlərin, ümumi isimlərin isə predmetlərin müvafiq siniflərinin ümumiləşmiş və sxematik inikasıdır. Bu inikas sxematikdir, sadəcə olaraq anlamın zəif konturudur [4, s. 112].

Adın mənası onunla ifadə etdiyimiz predmetin özüdür, bu zaman təsəvvürümüz tam subyektivdir. Onların ikisinin arasında anlam yerləşir, o nə təsəvvür kimi subyektivdir, nə də predmetin özüdür.

L.Blumfeld dil formasının mənasını elə bir məqam kimi başa düşür ki, burada danışan nə isə deyir və əvəzində dinləyəndə bu deyilənə reaksiya oyanır. Amma işarə

olaraq söz dildən xaricdə olanın ifadəsinə (buna referent də deyirlər) xidmət edir [2, s. 51].

Polisemantda bir çox mənaların əsasında semantik deyil, konseptual xassələr, metaforik və metonimik münasibətlər durur. Baza konseptlərinin az miqdarı törəmə mənaları bir-birinə bağlayır, aralarında rabitə yaradır, onları adamların ümumi bilikləri ilə əlaqələndirir. Aydın olur ki, semantik bağlılıq insan şüurunun fəaliyyəti prosesində ortaya çıxır, daha doğrusu insan düşüncəsi, təfəkkürü polisemantın mənalarını bir-birinə bağlamaqla yeni mənalar yaradır. Əlaqələndirmə və mənalandırma prosesləri paralel, bir-birindən ayrılmaz şəkildə gedir. Yəni sözün törəmə mənalarının sayı çoxaldıqca, həmçinin yeni mənanın ilkin mənadan deyil, sonrakı törəmə mənadan əmələ gəlməsi zamanı ilkin mənə ilə semantik əlaqə zəifləyir. Çox hallarda polisemantın mənalarından periferiyada duranını izah etmək çətinlik törətdikdə onun omonim kimi qəbul olunması hadisəsi baş verir.

Oxşar semli sözləri bir qrupda birləşdirməklə biz dilin lüğət fondunu söz sahələrinə bölə bilirik: minik vasitələri, ərzaq adları, geyim və s. Beləliklə, sem mənə strukturunun ən kiçik distinktiv vahididir, semem isə semlərin məcmusudur. Leksem sememin leksik təzahürüdür.

“Sözün (*işarənin*) *denotatı və konnotatı vardır*” [3, s. 237]. Sözün denotasiyası onun başqa yardımçı mənalarından (emosiya, başqa təsir) fərqli olaraq məfhumi mənasının məzmunudur, yəni sözün məzmun nüansları və çalarlıqları nəzərə alınmayan birbaşa məfhumi mənası nəzərdə tutulur.

Konnotasiya isə əsas məfhumi məzmunla yanaşı onu müşayiət edən emosional çalarlıqlardır, Məs: *Crab – xərçəng* sözü simptomları obyektiv müəyyənləşdirilə bilən konkret xəstəliyi bildirməklə yanaşı (denotat), eyni zamanda xeyli hiss-həyəcan yarada bilən, birdən keçinə bilmək təhlükəsi, sağalmaz, əzab dolu, əksərən sonu ölümlə nəticələnə bilən və s.

çalarlıqları (konnotat) bildirir. Deməli, konnotat bilavasitə əşyavi məzmunu deyil, sözdəki yardımçı, əlavə mənə nüanslarını, çalarlıqlarını ifadə edir. Denotat isə, özək mənəni bildirir. Qeyd edək ki, denotatı olan sözlər müstəqil leksik mənası olan sözlərdir.

Bunlardan fərqli olaraq funksional, köməkçi və ya struktur sözlərin ayrılıqda denotatı yoxdur və onlar ifadənin formalaşmasında həlledici rol oynayır, ona görə də daha yüksək işlənmə tezliyində malikdirlər.

Sözün semantik inkişafı müxtəlif xətlər, istiqamətlər üzrə gedə bilər. S.Abdullayev qeyd edir: “*Əgər dildə hər bir mənə vahidinin ayrıca formativ variantı, ona müvafiq əlahiddə işarə versiyası olsaydı, səs tünlüyündən, söz artıqlığından dil öz başlıca funksiyalarından birini-ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirə bilməz, aramsız qarşısı alınmaz “söz daşqınları” dilin digər mühüm funksiyalarından biri olan koqnitiv-idraki funksiyasını da qeyri-mümkün edərdi*” [1, s. 55].

Xarici aləmdəki dəyişmələr onu müşahidə edən insan şüurunda əks olunur, özü də konkret denotatların obrazları arasında əlaqənin strukturca dəyişməsi şəklində əks olunur.

Öz mahiyyətinə görə mücərrəd obrazlar əslində konkret obrazların siniflərinin, növlərinin, tiplərinin nümayəndəsi olduğu üçün onların miqdarı məhduddur və onların strukturu eyni dildə danışanların hamısı üçün bənzərdir, eynidir. Demək, mücərrədliyin müəyyən mərhələsində piramidanın yuxarı hissəsində dil işarələri mühüm rol oynayır. Dil işarəsi ilə onun mənası arasındakı əlaqəyə dil vahidi və ya monem deyirik. Əsas məsələ budur ki, monemin bir cəhəti (məhz mənə cəhəti) mücərrəd olsa da hər halda xarici aləmdəki obyektin (denotatın) obrazıdır, denotat vasitəsilə motivləşmiş (denotatın əlamətini əks etdirən) struktura malikdir.

Polisemiyanın koqnitiv xüsusiyyətlərini konkret nümunələr və kontekst əsasında təhlili

maraqlı nəticələr verir. Kontekst onun daxilindəki sözün konkret mənasını dərk etməyə sanki

əlavə faktiki material verir. Eyni zamanda koqnitiv təhlil bəzi hallarda təhlilə cəlb edilən sözün daxil olmadığı bəzi cümlələri də verməyi tələb edir. Məsələn aşağıdakı nümunədə əvvəlki cümlə verilməmişdir.

“But none of these scars were fresh. They were as old as erosions in a fishless desert” [8]. – *“Özü də yarıqların heç biri təzə deyildi; onlar eynən susuz səhralardakı köhnə, quru çatlara bənzəyirdi”* [9].

Lakin kontekstin ümumi mənasının izahı üçün həmin cümlə tələb olunur. Cümlənin çatışmazlığı nümunənin *but* sözü ilə başlanmasında da özünü göstərir. Azərbaycan dilinə *but* sözü *özü də* kimi tərcümə edilmişdir. Hiss olunur ki, əvvəlki cümlədə söhbətin hansı yarıqlardan getməsi haqqında məlumat verilmişdir.

“The blotches ran well down the sides of his face and his hands had the deep-creased

scars from handling heavy fish on the cords” [8] – *“Dənizdən ağır, nataraz balıqları dartıb*

çıxartmaqdan kəndir onun əllərini kəsib yarıq-yarıq eləmişdi” [9].

Aydın olur ki, qoca ağır balıqları kəndirlə dartıb dənizdən çıxaranda kəndir ovcunun içini yarıq-yarıq etmişdir. Sonrakı cümlədəki *fresh* sözü *təzə* anlamındadır və inkar ədatı ilə birlikdə *təzə olmamaq* mənası əmələ gətirir. *“Let me get four fresh ones”* [8]. – *“Sənə dörd dənə təzəsini də gətirərəm”* [9]. Bu cümlə də əvvəlki cümlə və ya mətnin əvvəlki hissəsi ilə əlaqəsini itirdikdə ümumi mənanın tam aydın dərk olunmasını çətinləşdirir. Burada söhbət təzə sardina balığının gətirilməsindən gedir.

“One, the old man said. His hope and his confidence had never gone. But now they were freshening as when the breeze rises” [8]. – *“Yaxşı, onda birini gətir, – qoca razılaşdı. O, heç vaxt ümidini itirmir, gələcəyə həmişə inanırdı. Dənizdən əsməyə başlayan sərin meh indi onun inamını bir az da artırmışdı”* [9].

Bu nümunədə *freshening* formasından istifadə olunmuşdur və bu söz *freshen* felindən düzəlmişdir. *Freshen* feili *təzələnmək*, *sərinlənmək* mənasını verir ki eyni mənada *fresh* feili də işlənir. “*Open the window, let the sun in, and a fresh breeze as well*” [7]. – “*Pəncərəni aç, qoy günəş və sərin meh içəri dolsun*”. Küləyin təzə və ya köhnə olması informasiyası relevant sayıla bilməz. Hekayədə küləyin əsməyə başlamasının özü ilə sərinlik gətirməsi nəzərdə tutulur. Ona görə də *fresh* sözü *sərin* mənasında işlənmişdir.

Sözün başqa sözlərlə birləşməsi, əlaqələnməsi onun məna dairəsini artırır, müxtəlif mənaların aşkara çıxmasına səbəb olur. Bu cəhət çoxmənalı sözün leksik ətrafını öyrənmək, məna dəyişməsini göstərən söz birləşmələrini üzə çıxarmaq ətrafında araşdırma aparmaq lazım gəlir. Müasir elektron lüğətlərinin bəzilərində sözün izahı zamanı onun mətndə aşkara çıxan mümkün belə birləşmələrinin qeydə alınmasına diqqət yetirilir. Məsələn, ABBYY Lingvo – da *fresh* sözünə aid bir sıra birləşmələr verilmişdir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. *Fresh* sözünün *yeni*, *xarab olmamış*, *təmiz* mənasının mərkəzi məna olduğu bəzi kontekst və birləşmələrdə məna dəyişmələrini müşahidə etmək mümkündür.

“*The event is still fresh in my memory*”. – Hadisə xatirimdə (yaddaşımda) hələ də yeni idi. *He was fresh from his journey to the East.* – O, Şərqi səfərindən yenidən qayıtmışdı. *The children came, all fresh from the frost.* – Uşaqlar üzləri şaxtadan yanaqları qızarmış qayıtmışdılar. *She was fresh from sleep.* – O, yuxudan sonra gümrəh idi. Birləşmələr: *fresh food – fresh air – fresh news – fresh water – fresh sheet of paper – be fresh – feel fresh* [6].

“*Open the window and let in a little fresh air*”. – Pəncərəni aç qoy içəri təmiz hava (sərin hava) girsin. Bu cümlədə *fresh* sözünün sinonimi *pure* sözü ola bilər. Söhbət hava haqqında getdikdə *fresh* sözünün *sərin*, *soyuq* (sinonimlər: *cool, refreshing; bracing, chill*), *güclü*, *möhkəm*, *bərk* (sinonimlər: *nipping, cutting, biting; brisk, keen*) mənaları olur [6].

Beləliklə, aparılan təhlillər qeyd olunan mənaların polisemantın məna dairəsinin genişliyindən, mənənin leksik ətrafdan, dərk etmədən asılılığını təsdiq edir. Təbii ki, hər bir çoxmənalı sözü geniş planda tədqiq etmək olar. Bu cür tədqiqatın əsas çətinliyi kifayət qədər çox mətnin araşdırılmasını tələb edir ki, bu da korpus dilçiliyi inkişaf etdikcə mümkünləşəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi/S.Ə. Abdullayev. – Bakı: Victory, – 2013. – 595s
2. Blumfeld, L. Dil. / L. Blumfeld. – Bakı: AMEA nəşri, – 2016. – 519 s.
3. Deane, P.D. Polysemy and cognition // – Amsterdam: Lingua, – 1988. Volume 75, Issue 4 – p. 325-361

4. Маслов, Ю.С. Введение в языкознание / Ю.С.Маслов. – Москва: Высшая школа, – 1975. – 328 с.
5. Veysəlli, F.Y. Semiotika. Studia Philologica IV / F.Y. Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 334 s.
6. ABBYY Linqvo // URL: <https://www.lingvolive.com/en-us/translate/en-ru/fresh>
7. Fresh breeze // URL: <https://www.vocabulary.com/dictionary/fresh%20breeze/>
8. Hemingway, E. The Old Man and the Sea // URL: https://la.utexas.edu/users/jmciver/Honors/Fiction%202013/Hemmingway%20The%20Old%20Man%20and%20the%20Sea_1952.pdf
9. Heminquey, E. Qoca və dəniz // URL: <https://www.kitabyurdu.org/kitab/dunya-edebiyati/1050-ernest-heminquey-qoca-ve-deniz.html>

ŞÜCAƏT KƏRIMOVA

XÜLASƏ

POLISEMANTIN MƏNALARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Məqalə çoxmənalı sözlərin mənalарının müəyyən edilməsi yollarından bəhs edir. Konkret misallar və kontekst əsasında aparılan təhlillər polisemantın məna dairəsinin genişliyini, mənanın isə leksik mühit və dərkətmə səviyyəsi ilə müəyyən edildiyini göstərir. Tədqiqat məhdud leksemlər toplusu deyil, hər bir çoxmənalı sözün daha dərindən öyrənilməsi üçün korpus dilçiliyinin inkişafının vacibliyini vurğulayır.

ШУДЖААТ КАРИМОВА

РЕЗЮМЕ

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗАЧЕНИЙ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ

В статье рассматриваются способы определения значений многозначных слов. На основе конкретных примерах и контекста анализ показывает, что их семантическое поле весьма обширно, а значение определяется лексическим окружением и уровнем понимания. Исследование подчеркивает важность развития корпусной лингвистики для более глубокого изучения каждого многозначного слова, а не ограниченного набора лексем.

SHUJAAT KARIMOVA

SUMMARY

DETERMINING THE MEANINGS OF POLYSEMOUS WORDS

The article deals with the ways of determining the meanings of polysemous words. Specific examples and contextual analysis show the breadth of the meaning of polysemantic word, and the meaning is determined by the lexical surrounding and

level of perception. The study emphasizes the importance of developing corpus linguistics for a deeper study of each polysemous word, not a limited set of lexemes.

Rəyçi: dos.A.V.Muradova